

УДК 372.32:371.013.43:008

[https://doi.org/10.52058/2786-6025-2022-5\(5\)-366-376](https://doi.org/10.52058/2786-6025-2022-5(5)-366-376)

Ордіна Лариса Леонідівна кандидат педагогічних наук, доцент кафедри філософських та політичних наук, Білоцерківський національний аграрний університет, Соборна площа, 8/1, м. Біла Церква, 09117, тел.: (050) 168-23-21, <https://orcid.org/0000-0003-4127-6225>

ІСТОРИКО-ПЕДАГОГІЧНИЙ АНАЛІЗ ФОРМУВАННЯ КУЛЬТУРНОГО СЕРЕДОВИЩА ЗАКЛАДУ ВИЩОЇ ОСВІТИ

Анотація. Сутність культурного середовища закладу вищої освіти виявляється у тому, що воно відображає ідеї та цінності сучасної постіндустріальної парадигми освіти, включає в себе процеси розвитку і саморозвитку базової культури особистості, педагогічної культури викладача, відображає особливості їх взаємодії. У зв'язку з цим, розробка науково-педагогічної концепції формування культурного середовища у закладі вищої освіти відповідає суттєвим потребам сучасної освіти, яка розвивається на основі ідей демократії та гуманізму.

На основі історико-педагогічного аналізу визначено процес формування культурного середовища закладу вищої освіти, який ретроспективно розкриває: передумови виникнення соціальної теорії середовища, етапи дослідження його сутності та змісту в педагогічній науці, сучасні наукові уявлення, відображені у середовищних концепціях.

У статті проаналізовано моделі середовищ, що визначають соціокультурний, психологічний, педагогічний і методологічний рівні в просторовій організації життєдіяльності людини. У дослідженні розглянуто сучасний стан проблеми формування культурного середовища закладу вищої освіти, уточнено зміст категорії понятійно-термінологічного апарату педагогічної науки: «культурне середовище закладу вищої освіти». Охарактеризовано поняття, що відображають зв'язок педагогіки та культурології: соціокультурне середовище, культурно-освітнє середовище освітньої установи.

Проведено теоретичний порівняльний аналіз близьких за змістом понять культурного середовища закладу вищої освіти: освітнє середовище, соціальне макросередовище, соціальне мікросередовище, освітній простір. Визначено структуру культурного середовища закладу вищої освіти, його педагогічний зміст, ціннісні, базові, функціонально-утворюючі, предметно-практичні компоненти. Обґрунтовано закономірності та принципи культурного середовища закладу вищої освіти як педагогічного явища.

Ключові слова: культурне середовище закладу вищої освіти, сутність і структура культурного середовища, закономірності і принципи культурного середовища.

Ordina Larysa Leonidivna Candidate of Pedagogical Sciences, Associate Professor of the Department of Philosophical and Political Sciences, Bila Tserkva National Agrarian University, pl. 8/1 Soborna, Bila Tserkva, tel.: (050) 168-23-21, <https://orcid.org/0000-0003-4127-6225>

HISTORICAL AND PEDAGOGICAL ANALYSIS OF THE FORMATION OF THE CULTURAL ENVIRONMENT OF THE INSTITUTION OF HIGHER EDUCATION

Abstract. The essence of the cultural environment of higher education is that it reflects the ideas and values of the modern post-industrial paradigm of education, includes the processes of development and self-development of basic personality culture, pedagogical culture of the teacher, reflects the peculiarities of their interaction. In this regard, the development of scientific and pedagogical concept of the formation of the cultural environment in higher education meets the essential needs of modern education, which is developing on the basis of democracy and humanism.

On the basis of historical and pedagogical analysis the process of formation of cultural environment of higher education institution is determined, which retrospectively reveals: preconditions of social theory of environment, stages of research of its essence and content in pedagogical science, modern scientific ideas reflected in environmental concepts.

The article analyzes the models of environments that determine the socio-cultural, psychological, pedagogical and methodological levels in the spatial organization of human life. The study examines the current state of the problem of forming the cultural environment of higher education institutions, clarifies the content of the category of conceptual and terminological apparatus of pedagogical science: "cultural environment of higher education institutions". The concepts that reflect the connection between pedagogy and culturology are characterized: socio-cultural environment, cultural and educational environment of the educational institution.

Theoretical comparative analysis of similar in content concepts of the cultural environment of higher education: educational environment, social macro-environment, social micro-environment, educational space. The structure of the cultural environment of a higher education institution, its pedagogical content, value, basic, functional-forming, subject-practical components are determined. The regularities and principles of the cultural environment of the institution of higher education as a pedagogical phenomenon are substantiated.

Keywords: cultural environment of the institution of higher education, the essence and structure of the cultural environment, patterns and principles of the cultural environment.

Постановка проблеми. Інтенсивні зміни в соціокультурному та економічному житті українського суспільства задають нові орієнтири у всіх сферах суспільного життя, в тому числі і в освіті, зміст якої орієнтовано на забезпечення самовизначення особистості, створення умов для її самореалізації. При цьому, зміст освіти має забезпечувати адекватний світовий рівень загальної та професійної культури суспільства, інтеграцію особистості в національну і світову культуру. Культурний простір в контексті даної роботи розглядається як штучно створене середовище життєдіяльності людини, з матеріальними та духовними компонентами, що виражають її сутність та якість.

В теорії соціальної педагогіки феномен середовища розглядається в основному у соціальному аспекті; загальна педагогіка досліджує виховну та освітню сферу середовища; недостатньо наукових робіт присвячено проблемі впливу культурного середовища закладу вищої освіти на розвиток особистості майбутнього фахівця. Тому актуальною стає проблема вивчення стану та формування культурного середовища у закладі вищої освіти, його впливу на стиль і спосіб життя студентів і викладачів.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблеми середовища в культурологічному аспекті вивчає культурно-історична антропологія, що обґрунтовує універсальність законів про природу, людину та суспільство (К. Леві-Стросс, В. Пропп та ін). В історії педагогіки проблема формуючого впливу середовища на розвиток особистості розглядається в дослідженнях філософів та вчених педагогів переважно в аспекті аналізу ролі та значення середовища у вихованні людини (А. Дістервег, П. Лесгафт, К. Ушинський, А. Макаренко, В. Сухомлинський). Взаємодія культури та освіти були предметом дослідження Б. Бриліна, В. Дряпіки, Л. Коваль, О. Олексюк, Г. Падалки, О. Ростовського, О. Рудницької, О. Щолокової. Теоретичне обґрунтування ідеї виховання середовищем набули у Німеччині, так звані «інтегровані», «сусідські» школи (Е. Нігермайер, Ю. Циммер); у США – «школи без стін» (Р. Уолтер, С. Уотсон, Б. Хоскен), школи «екосистеми» (Дж. Гудлен); у Франції – «паралельна школа» (Б. Бло, А. Порше, П. Ферра). В історії зарубіжної педагогіки ХІХ-ХХ ст. проблеми взаємодії середовища та особистості знайшли відображення в роботах А. Адлера, Дж. Дьюї, Ж.-Ж. Руссо, Г. Спенсера, Дж. Фрідмана. Проте, вивчення наукової бази і стану освітньої практики виявляє недостатній науковий інтерес до проблеми формування культурного середовища закладу вищої освіти і його впливу на розвиток особистості майбутнього фахівця.

Мета статті – теоретично обґрунтувати історико-педагогічні передумови процесу формування культурного середовища закладу вищої освіти та визначити закономірності його еволюції в культурогенезі.

Виклад основного матеріалу. Суспільству, що розвивається, потрібні освічені люди, здатні самотійно приймати рішення в ситуації вибору, здатні до співпраці, які відрізняються мобільністю, динамізмом, конструктивністю, готові до міжкультурної взаємодії і які володіють почуттям відповідальності за долю країни, за її соціально-економічний розквіт. Система освіти повинна готувати фахівців, які вміють не тільки жити у громадянському суспільстві та правовій державі, а й створювати її. Освіта має використовувати свій потенціал для консолідації суспільства, збереження єдиного соціокультурного простору країни, для подолання соціальних конфліктів, рівноправності національних культур, обмеження соціальної нерівності.

Це актуалізує проблему формування культурного середовища вищого закладу освіти як явища, що відображає особливості нового розуміння освіти, його структури та інноваційних процесів.

Своє перше цілісне обґрунтування ідеї використання середовища в освіті відобразили у концепціях французькі просвітителі— Вольтер, Д. Дідро, К. Гельвецій, П. Гольбах та західні соціалісти-утопісти - Т. Дезамі, Р. Оуен, А. Сен-Симон. У центрі своєї соціальної філософії вони розглядали залежність розвитку людини від умов конкретного середовища, в якому вона знаходилася.

Поняття «середовище» включає в себе ряд таких факторів як: особливості та характер діяльності, стиль взаємовідносин, взаємовпливів, що створюють та забезпечують розвиток людини. Ці характеристики середовища допоможуть визначити сутність культурного середовища закладу вищої освіти.

Сучасна філософія освіти розглядає середовище як вирішальний чинник індивідуального розвитку. Середовище представляється складною системою, що включає людину, яка своїми діями та вчинками активізує, будує ті чи інші елементи середовища проживання і тим самим створює її сама для себе. Виділяється безліч середовищ, у яких відбувається соціалізація, індивідуалізація та культурна ідентифікація людини, у тому числі: навколишня, соціальна, соціокультурна, освітня (педагогічна), навчальна (дидактична), інформаційна, комунікаційна. Найбільш широким поняттям з погляду людини є поняття «довкілля» як середовища проживання та виробничої діяльності людства. Це природне середовище, що оточує людину. Нерідко в це поняття включають елементи штучного середовища (житлові будівлі, тощо) [1]. Якщо розглядати довкілля як систему, то її підсистемою буде соціальне середовище.

Соціальне макросередовище - це суспільні, матеріальні та духовні умови існування та діяльності людини. Соціальне мікросередовище включає безпосереднє оточення людини – сім'ю, трудові, навчальні та інші групи. Разом

з тим, під впливом діяльності людини соціальне середовище змінюється і в процесі цих перетворень змінюються самі люди.

Соціокультурне середовище – це конкретний соціальний простір кожної людини, з якого вона активно входить у культурний простір суспільства. В умовах соціокультурного середовища відбувається процес формування особистості, її розвиток та саморозвиток у взаємодії (спонтанному та цілеспрямованому) з іншими людьми, а також природними, предметними явищами.

Характеризуючи еволюцію поняття середовища в напрямку його застосування до процесу освіти, можна зафіксувати два етапи у відповідності з тим статусом, тією якістю, в якому це поняття вживається. На першому етапі, відбувалося первісне нагромадження уявлень про те, що середовище повинне собою представляти. Тут ідея середовища використовується в різних галузях знання про людину, суспільство, матеріальні об'єкти або живі організми, розробляються загальні принципи взаємодії об'єкта і середовища, які будуть надалі застосовуватись безпосередньо до процесу освіти. На другому етапі вирішується завдання використання можливостей освітнього середовища для гарантованого отримання необхідних результатів навчання і виховання, з'являється педагогіка середовища, отже, освітнє середовище являє собою сукупність компонентів, які утворюють цю категорію. Основні з них: навчальне та виховне середовище вказують на те, що не можна не враховувати такого фактору, як керуючий вплив середовища безпосередньо на особистість.

Взаємозв'язок середовища і особистості розуміється як різноманітний, суперечливий і просторово-об'ємний за характером взаємозв'язок індивіда з тим, що його оточує. У сучасній науці вже було зроблено безліч спроб перетворення освітнього середовища. На наш погляд, освітнє середовище володіє великою мірою складності, оскільки має декілька рівнів - від федерального, регіонального до основного свого першоелемента - освітнього середовища конкретного навчального закладу. Регіональна специфіка визначається умовами життя спільноти, його ставленням до потреб сфер культури і освіти.

Освітнє середовище розглядається як форма освітньої практики поряд з освітніми процесами та освітніми інститутами, що організовує та насичує її освітніми ресурсами. У науковій літературі реалізовано розуміння освітнього середовища як системоутворюючого фактору педагогічної системи. Авторами також запроваджуються соціокультурні значущі фактори освітнього середовища: люди (студенти, викладачі, педагоги, методисти), «спосіб життя» установи (ціннісно-смысловий світ), соціально-економічні та духовно-моральні процеси, конкретні зв'язки та відносини, що враховується при побудові культурного середовища. Аналіз педагогічних досліджень дозволяє визначити сучасні підходи до розкриття феномену освітнього середовища, розглядаючи його як сферу соціального життя[2].

Культурно-освітнє середовище – це система соціальних інститутів, пов'язаних між собою історико-культурною традицією, а також механізмами взаємовідносин між собою. Особливо актуальний даний підхід в освіті, оскільки для адекватного реагування на зміни в суспільстві необхідний облік умов, факторів, що впливають на функціонування сім'ї, школи, інших соціальних інститутів. Поняття «культурно-освітнє середовище» в даному випадку використовується як засіб вивчення локальних особливостей педагогічного процесу, де враховуються історичні особливості розвитку конкретного регіону. Важливою теоретико-методологічною позицією сучасної педагогіки є те, що становлення та освіта людини не може відбуватися поза навколишнім культурно-освітнім середовищем, поза історичним і соціальним контекстом регіонального і територіального розвитку.

Культурне середовище - це простір потенційних можливостей культурного розвитку людини, тоді, як соціокультурне середовище виступає безпосередньо активним фактором впливу на людину, її погляди, смаки, світогляд загалом.

У Древній Греції про вплив навколишнього середовища на суспільство і людину висловлювалися Аристотель, Платон, Демокрит, Геродот, Гіппократ, Платон, Полібій та інші філософи. В античну епоху сформувався ряд понять, пов'язаних з сучасним розумінням культурного середовища. Перш за все, це слово «пайдейя», яке можна перекласти як виховання і освіту, «калокагатія» - гармонійне поєднання фізичних (зовнішніх) і моральних (внутрішніх) переваг, досконалість людської особистості, як ідеал виховання людини. Греки одними з перших усвідомили, що крім природного світу існує якась сфера, яку створюють люди, вільні від фізичної роботи, тобто, сфера духу, цінності якої залежать не від природи, а від свідомого акту людини [3].

Французький філософ-матеріаліст К. Гельвецій обґрунтував побудову освіти на науковій основі через організацію середовища, планування взаємодії з нею вихованця, але при чіткому розумінні того, що вихованість жорстко детермінована середовищем. Він пише: «...справжніми вихователями дитинства є оточуючі його предмети; цим вихователям дитинство зобов'язане майже усіма своїми ідеями[4, с.20]».

Проведений історико-педагогічний аналіз допоміг визначити тенденції розвитку культурного середовища закладу вищої освіти відповідно до нових соціально-політичних, економічних та культурних особливостей України наприкінці ХХ ст. і початку ХХІ ст. Роль середовища змінювалася залежно від погляду офіційної педагогіки: педагогічна мета стосовно середовища, як засобу виховання пов'язувалась то з розвитком індивідуальності, то з формуванням соціального типу особистості. Нині, проблема формування культурного середовища розглядається як умова соціального та індивідуального розвитку та саморозвитку особистості.

У зарубіжній педагогічній науці теорія педагогічного середовища, що виникла у 20-ті рр., значно розширила свої межі, включивши питання естетики середовища, предметного забезпечення, взаємозв'язку особистості з навколишнім і освітнім середовищем, що вплинуло на дослідження розвитку культурного середовища закладу вищої освіти.

Сучасні психолого-педагогічні теорії української педагогіки та психології визначають методологію дослідження середовища, розглядають взаємовідносини та взаємодії середовища проживання і особистості, можливості середовища у розвитку людини та його межі, переживання, як внутрішнє ставлення особистості до середовища, самовизначення людини всередині події за умов середовища, різноманіття чинників, визначальні взаємовідносини середовища проживання і особистості.

Для визначення поняття «культурне середовище закладу вищої освіти» необхідно розглянути терміни, що відображають схожі процеси та явища в педагогіці та інших науках у їх етимологічному, філософському та психолого-педагогічному змісті. Прагнучи знайти формулу, що охоплює в єдине ціле хаос індивідуальних і неповторних явищ культури, французький філософ І. Тен висунув культурфілософське багатофакторне пояснення поняття «середовище», до якого відносив як незмінні умови (клімат, географія), так і особливості мінливого державного устрою і особливо «моральну температуру», «стан умів і моралі[5]». Американський психолог Б. Скіннер переконливо довів, що наша поведінка визначається навколишнім середовищем. На його думку, щоб пояснити поведінку (і таким чином зрозуміти особистість), потрібно тільки проаналізувати функціональні відносини між видимою дією і видимим наслідком[6].

У вітчизняній педагогіці, про необхідність враховувати, і в міру можливості використовувати середовище у педагогічному процесі, наголошував К. Ушинський. Він вважав, що «поки не буде у нас такого середовища, в якому б вільно та широко, на підставі науки формувались педагогічні переконання... суспільна освіта наша буде позбавлена підстави [7, с. 53]».

Й. Песталоцці, підкреслюючи значення освітнього середовища у педагогічному процесі, давав рекомендації щодо його організації, які не втратили актуальності і сьогодні. «Встанови близько від тебе, від твоїх органів почуттів всі предмети, позитивні в твоєму сприйнятті, в твоєму професійному розвитку і, навіть, у твоїй чесноті... Предмети, які в природі знаходяться в різноманітному вигляді та на великих відстанях, стягуються у вужче коло, підводь ближче до п'яти органів чуття, це полегшує запам'ятовування[8 с.213]».

Культурне середовище – це простір життєдіяльності людей, предметний і знаковий, ціннісний йому і нейтральний. Це і макросередовище, і безпосереднє соціокультурне поле спілкування, мікросередовище, де особистість активно діє і реалізує себе як суб'єкт культури і де, головне, обирає найбільш значуще як

матеріал для самоосвіти та самореалізації. Культурне середовище - це простір потенційних можливостей культурного розвитку людини, тоді як соціокультурне середовище виступає безпосередньо активним фактором впливу на людину, її погляди, смаки, світогляд загалом.

Л.І. Каган, Ю.Р. Вишневський поділяють культурне середовище на три прошарки: речовинний, соціальний, духовний, що містять елементи культури, з якими взаємодіє соціальний суб'єкт і які впливають на життєдіяльність, формують потреби, інтереси, орієнтації[9]. До речових елементів відносяться предмети громадського користування - установи соціокультурного призначення, матеріально-технічні засоби та особисті предмети. Соціальний прошарок являє собою сукупність норм, правил, встановлених людиною і регулює поведінку, діяльність людей. Духовні елементи культурного середовища визначають як специфічне духовне начало, опосередковують і акумулюють як особистісні, так і суспільні цінності.

У зіткненні з проблемою, людина виходить на межі власних знань, власної культури. Подолання проблеми, вихід з проблемної ситуації - це завжди створення чогось нового (нових форм, методів, засобів тощо), що може поповнити простір культури і забезпечити приріст власного культурного змісту. Тим самим і освоєння існуючого культурного змісту та творче творення нового змінює внутрішню культуру людини, і те і інше сприяє її психологічному становленню та розвитку, змінюється внутрішній образ людини.

Г. Річардсон говорить про тісний взаємозв'язок процесів розвитку і творчості дитини, виступаючи за розумний баланс навчання і творчості в освіті: «Розвиток дитини завжди передбачає творчість. Обидва полюси навчального процесу - вчення і творчість - повинні бути збалансовані[10, с.9]».

Поняття культурного середовища закладу вищої освіти як простору позитивної взаємодії субкультур його суб'єктів, у процесі здійснення ними діяльності відображає ідеї та цінності сучасної культурної парадигми освіти, спрямованої на зміну соціальності та індивідуальності людини на шляху її самовдосконалення.

Сутність культурного середовища закладу вищої освіти як педагогічного явища, базується на взаємодії суб'єктів освітнього простору, спрямованих на створення, відповідно до цілей та завдань освіти та індивідуальними потребами студентів та викладачів сукупності умов, що забезпечують розвиток їх базової культури.

Структура культурного середовища закладу вищої освіти є цілісною системою елементів, побудованих в ієрархічній залежності від гуманістичних цінностей, базових компонентів (саморозвиток, традиції та інновації) до функціонально-утворюючих (інформативність, різноманітність, варіативність навчального матеріалу, різноманітність додаткових джерел інформації;

інтерактивність - співробітництво та співтворчість суб'єктів середовища, що розкриває функціональну основу його розвитку, а також, предметно-практичний компонент, психолого-педагогічний, організаційно-управлінський (демократичні способи та форми управління, розвиток самоврядування); матеріально-предметний, знаково-символічний компоненти.

Концепція культурного середовища закладу вищої освіти включає такі закономірності, реалізація яких здійснюється за допомогою принципів:

- закономірність відкритого характеру культурного середовища та відповідні принципи полікультурності та афіліації;
- закономірність стійкості культурного середовища до зовнішніх і внутрішніх змін і принципи єдності змісту навчальної та інших видів діяльності, гармонійної взаємодії предметно-просторової організації середовища, реалізації суб'єкт-суб'єктної взаємодії;
- закономірність реалізації можливості здійснення варіативного освітнього процесу та принципи універсальності отримуваної освіти, комунікативної орієнтації, діалогового навчання.

Характерною особливістю освітнього простору є те, що він об'єктивно пропонує інформаційне забезпечення самоосвіти учасників ЗВО, що проявляється у процесах обміну інформацією з оточенням. Такий обмін інформацією здійснюється за чотирма координатами, що враховується нами при формуванні культурного середовища:

- 1) нормативно-регламентуючої, яка представлена спектром законів, інших законодавчих документів, в яких відображаються права та обов'язки учасників освіти, регламентуються умови їх життєдіяльності;
- 2) перспективно-орієнтуючої, представленої доктринами освіти або програмами розвитку освіти, які визначають перспективи освіти на найближчий період;
- 3) комунікативно-інформаційної, яка створює умови для обміну інформацією та представлена спеціально відібраними відомостями про реальний світ і про роль людини в ньому, слугує специфічним засобом обміну між учасниками освіти;
- 4) діяльнісно-стимулюючої, призначеної для спонукання учасників освіти не тільки до виконання своїх обов'язків, але й до задоволення пізнавальних та інших духовних потреб.

У сформованому культурному середовищі закладу вищої освіти цінним і значущим визнається культурна самобутність кожного, формується соціокультурна та життєва установка, кожен відчуває комфортність буття, самодостатність, прагнення до самовдосконалення.

Важливим фактором формування культурного середовища ЗВО, на нашу думку, є іміджевий блок, який включає в себе просторово-семантичне навантаження, виступає соціальним фоном для порівняння і самопорівняння

людини. Архітектурно-естетична організація життєвого простору студентів, символічний простір ЗВО включає в себе безліч значущих для нього предметів, з якими він зрозуміє свою поведінку і діяльність. Предмети та предметні структури, візуальне наповнення культурного середовища закладу вищої освіти, значущі для суб'єктів освітнього процесу, надають регулюючий вплив на їх власників або їх творців (плакати, стенди, куточки культурної ідентифікації). Насичення освітнього середовища культурними заходами, відбувається на основі отримання живих вражень, цілісних уявлень, об'єктивних суджень про себе самого та інших.

Таким чином, сформоване культурне середовище закладу вищої освіти включає: розвинену соціокультурну сферу; гуманітарну складову у закладі вищої освіти; видавничо-інформаційний центр; бібліотеки, спортивно-оздоровчі комплекси, навчальні кабінети, виставки навчально-методичної літератури, молодіжні центри; естетично оформлені навчальні корпуси, кабінети, лабораторії, їдальні, студентські гуртожитки, медично-оздоровчі центри, естетично оформлену територію ЗВО; стійкий морально-психологічний клімат у колективі; культуру спілкування та міжособистісних відносин у середовищі студентів, викладачів, та співробітників; вільний обмін науковою інформацією, творчу атмосферу; самоврядування, яке сприяє тісній взаємодії адміністрації, студентів і викладачів ЗВО; оперативну інформацію про діяльність творчих колективів, суспільних об'єднань, дозвіллевих центрів; культурно-мистецький центр; механізм вивчення і формування ціннісних орієнтирів та інтересів студентської молоді.

Висновки. Сучасна соціокультурна ситуація визначила нагальну необхідність у формуванні культурного середовища закладу вищої освіти, як цінності соціокультурної системи; як норми гуманних людських відносин, як світогляду та усвідомленого орієнтиру побудови взаємин з навколишнім світом. Історико-педагогічний аналіз моделей середовища дає можливість наголосити на тому, що культурне середовище - це сприятлива умова для формування особистості, її загальнолюдських та професійних якостей, її саморозвитку і розкриття індивідуальності.

Література:

1. Черваньов І. Г. Інвайроментологія – наука про «оселю людини» та її поступ. *Українська географія*. 2004. №1. С. 57-64.
2. Цюман Т. П. Кодекс безпечного освітнього середовища: метод. посібник / Т.П. Цюман, Н.І. Бойчук – Київ: Знання, 2018.- 56 с.
3. Шейко В. М. Культурологія: навчальний посібник / В.М. Шейко, Ю.П. Богуцький, Е. В. Германова де Діас. Харків: ХДАК, 2011. — 473 с.
4. Гельвецій К. А. Про людину, її розумові здібності та її виховання — Київ: Основи, 1994. — 416 с.
5. Культурно-історична школа. Літературознавча енциклопедія : у 2 т. / уклад. Ю.І. Ковалів. — Київ :ВЦ «Академія». 2007. —Т.1. — С. 537-538.

6. Скіннер Б.Ф. Наука і поведінка людини. Science and Human Behavior. New York: Macmillan. – 1953.-204с.
7. Жадько В.О. Український некрополь. — Київ: СПД Жадько, 2005. — 316 с.
8. Бім-Бад Б.М. Педагогічний енциклопедичний словник – Москва., 2002. – 324 с.
9. Семашко О.М. Соціологія культури: посібник / О.М. Семашко, В. М. Піча. – Львів: Новий світ-2000, 2004. – 334 с.
- 10.Річардсон Г. Освіта для свободи. – Москва: Прогресс, 1997. – 64 с

References:

1. Chervanov I. H. (2004) *Invairomentolohiia – nauka pro «oseliu liudyny» ta yii postup [Environmentology - the science of "human habitation" and its progress]*. Kyiv: Ukrainska neohrafiia [in Ukrainian].
2. Tsiuman T. P. & Boichuk N.I. (2018) *Kodeks bezpechnoho osvithnoho seredovyscha [Code of safe educational environment]*. Kyiv: Znannia. [in Ukrainian].
3. Sheiko V.M., Bohutskyi Yu.P., & Hermanova de Dias E. V. *Kulturolohiia [Culturology]*. Kharkiv: KhDAK, [in Ukrainian].
4. Helvetsii K. A. (1994) *Pro liudynu, yii rozumovi zdibnosti ta yii vykhovannia [About a person, his mental abilities and his upbringing]* Kyiv: Osnovy, [in Ukrainian].
5. Kovaliv Yu.I. (Ed.) (2007). *Kulturno-istorychna shkola. Literaturoznavcha entsyklopediia [Cultural and historical school. Literary encyclopedia]*. (Vols. 1-2). Kyiv :VTs «Akademiiia». [in Ukrainian].
6. Skinner B.F. (1953) *Nauka i povedinka liudyny. [Science and Human Behavior]*. New York: Macmillan. [in USA].
7. Zhadko V.O. (2005) *Ukrainskyi nekropol. [Ukrainian necropolis]*. Kyiv: SPD Zhadko. [in Ukrainian].
8. Bim – Bad B.M. (2002). *Pedahohichnyi entsyklopedychnyi slovnyk [Pedagogical encyclopedic dictionary]* Moskva [in Russia]
9. Semashko O.M. & Picha B.M. (2004) *Sotsiolohiia kultury. [Sociology of culture]* Lviv: Novyi svit-2000. [in Ukrainian].
10. Richardson H. (1997) *Osvita dlia svobody[Education for freedom]*. Moskva: Prohress [in Russia].